

Зраджений гетьман

Осінь 1658 року. Цар Олексій оголошує Україні війну. Лесько, намагаючись повернути кохання Олесі, дізнається, що вона вийшла заміж за іншого. З розбитим серцем хлопець кидається у вир війни, чекаючи нагоди загинути як справжній воїн. Але, схоже, на нього покладена важлива місія і померати йому зарано. Тим часом гетьман Виговський шукає союзників, щоб протистояти військовій агресії Московії.

Поки гетьман зайнятий війною, усіма забутий Юрась Хмельниченко, піддавшись на вмовляння свого дядька Якима Сомка, організовує проти Виговського змову. Ситуація в країні стає напруженою. Чим обернеться для України прагнення волі?

ЯРОСЛАВА ДЕГТЯРЕНКО

ЗРАДЖЕНИЙ
ГЕТЬМАН

Ярослава Дегтяренко

Зраджений гетьман

РОМАН

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2019

© А. В. Дегтяренко, 2019

© DepositPhotos.com / GekaSkr, wernerimages, whitenoise, dadooda,
tiler84, jirkaeјc, обкладинка, 2019

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання
українською мовою, 2019

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє
оформлення, 2019

ISBN 978-617-12-7232-3 (epub)

Жодну з частин даного видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Електронна версія створена за виданням:

Дегтяренко Я.

Д26 Зраджений гетьман : роман / Ярослава Дегтяренко. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. — 432 с.

ISBN 978-617-12-6850-0

Осінь 1658 року.

Цар Олексій оголошує Україні війну. Лесько, намагаючись повернути кохання Олесі, дізнається, що вона вийшла заміж за іншого. З розбитим серцем хлопець кидається у вир війни, чекаючи нагоди загинути як справжній воїн. Але, схоже, на нього покладена важлива місія і померати йому зарано. Тим часом гетьман Виговський шукає союзників, щоб протистояти військовій агресії Московії.

Поки гетьман зайнятий війною, усіма забутий Юрась Хмельниченко, піддавшись на вмовляння свого дядька Якіма Сомка, організовує проти Виговського змову. Ситуація в країні стає напруженою. Чим обернеться для України прагнення волі?

УДК 821.161.2

Дизайнер обкладинки Аліна Белякова

Розділ I

Ніжин

Йде орда проти ночі. Вона палить моє серце. Вона труїть мою душу. Тож за край рідний стати я мушу У кривавому герці!

«Тінь Сонця». Народна війна

Що далі Лесь від'їжджав від Черкас, то більше полегшення відчував. Його душа наче очистилася від мук совісті перед Олесею. А коли на небокраї постали високі земляні мури зовнішніх укріплень навколо Ніжина й одинадцять дерев'яних веж цитаделі всередині міста, Леся охопила радість: нарешті він повернувся додому! Так, він народився в Черкасах, але його справжнім домом був Ніжин. Тут він, осиротівши, знайшов прихисток, тут жили дві найрідніші у світі людини — дядечко та сестра. Хлопець підстьобнув коня, кваплячись до рідних, яких не бачив так давно.

Утім, Леся охопила боязкість: а чи не оскаженіє дядечко, що він покинув службу в хрещеного? Адже він так прагнув примостити небожа на тепленьке місце. А як подивиться на це сам Федір Джулай, коли повернеться з походу? Проте хрещений далеко, а дядько вже майже поруч. «Сподіваюся, що радість від мого приїзду пересилить у ньому гнів!» — подумав Лесь, в'їжджаючи на обійстя дядькового дому. І першою, кого він зустрів, була сестра.

— Боже мій! Ганнусю! — здивовано вигукнув Лесь замість привітання. У його пам'яті сестра була маленькою дівчинкою, а нині перед ним стояла зовсім доросла дівчина, але невисока й тендітна. І така гарна! П'ятнадцятирічна Ганнуся мала дуже білу, майже прозору шкіру. Проте цю блідість пожвавлювали русяве волосся, персиковий рум'янець та пухкі вуста, занадто великі порівняно з дрібними рисами обличчя. Ці великі губи нагадували напіврозквітлий бутон черленої троянди та зовсім не псували Ганнусиної краси, а вабили до неї,

чарували. Так само, як і її темно-карі очі. «Треба ж, як вона схожа на покійну маму!» — подумав Лесь, бо врода підрослої сестрички навіяла образ матері.

Ганнуса кілька митей дивилася на брата, немов не вірячи своїм очам, а потім підбігла й повисла на ньому. У Леся аж серце тьохнуло, і він міцно обійняв сестру.

— Господи! Як же я сумувала за тобою, Лесику! Мій милий, мій єдиний братику! — шепотіла дівчина, притискаючись щочкою до його обличчя.

На ганок вийшов сам Яків Кулябка, або, як його називали небожі, дядечко Яць. Він переступив поважний рубіж життя: йому було трохи більше шістдесят років. Однак старезним Яць не здавався. Навпаки! Невеликого зросту, кругленький і свіженький, мов стиглий гарбузик, з рум'яними, як маки, щічками Яць так і пашів здоров'ям, подарованим природою. І грізного чи солідного вигляду Кулябка теж не мав. Весь його образ видавав добру, нехитру натуру, і додавали кумедності вуса, що стирчали в різні боки, немов два маленькі деркачі. Так і було: Яць не виносив манірності чи церемонності, страждав на простоту побуту та звичаїв і в цілому був веселою та балакучою людиною. А побачивши любого небожа, розплився в щасливій усмішці.

— Лесику, синочку ти мій! Дай же я тебе обніму! — заголосив старий на весь двір та міцненько обняв Леся. — Боже ж мій! Ми з Ганнусею вже й забули, який ти, — так давно тебе не бачили, красунчику ти наш! Ну, ходімо в дім, нічого на обійсті стовбичити! — І обнявши обох небожів, повів їх у дім.

Дім був невеличким, дерев'яним, але з мурованим фундаментом і мав комору, світлицю й дві кімнати. Колись він належав польському панові, який утік з Ніжина в 1648 році та загинув у якійсь битві. Спадкоємці якщо й були, то не могли заявити свої права на спадщину — місто належало Війську Запорозькому. Тому заповзятливий Яць, вирішивши осісти в Ніжині, захопив цей *пляц*[1] з будиночком, бо це був ласий шматок: обійстя розташувалося в самому серці міста, на тісно забудованій вуличці, яка прилягала до Соборної площі[2]. Дім сильно постраждав від повсталого люду, ледь не вигорівши вщент. Але Яць власноруч відремонтував його, щоправда, так і не навів у ньому лоску, який був при колишньому господареві.

Власну родину Яків втратив давно. Тому, коли померли сестра та зять, узяв під опіку їхнє потомство. Але осиротілі дітки почали мерти одне за одним, наче хто зурочив, і бідолаха не знав, як зарадити цій моровій пошесті. Однак Господь зглянувся на його палкі молитви, і з п'яти діток двоє вижили — найстарший Лесь та наймолодша Ганнуся. Відтоді Яць зосередив на цих двох усю свою турботу, прагнучи подарувати їм усе те, чого не вистачало в житті йому самому.

— Ти в гості до нас приїхав? — нишком запитала Ганнуся в сніях.

— Назавжди, — ледь чутно відповів Лесь.

Ганнуся стривожилася, зрозумівши, що зараз буде гучна сварка. Але помилилася. Дізнавшись новину, Яць почухав вибриту потилицю й промовив:

— Воно, може, і на краще, що покинув службу у *Хведора*. Живеш ти від нас далеченько, а ми з Ганнусею сумуємо, тому добре, що кинув. Ганнусю, збирай, дитинко, на стіл. Обідати час!

Обідати сіли в кухні, яка була побудована окремо від дому. Челяді Кулябка не виносив. Але поки Ганнуся була маленькою, тримав служницю, розуміючи, що для виховання дівчинки потрібна жінка. Але коли небога підросла, то швидко позбувся служниці, тим паче, що Ганнуся чудово поралася з господарством. Ледь випивши чарку за приїзд небожа, Яцько почав ненав'язливо випитувати, чому ж той не ужився в Черкасах.

— Хрещений пішов у похід з гетьманом, а мене залишив удома, щоб я наглядав за наказним полковником, — збрехав Лесь. — Він йому не довіряє. А мені таке не подобається. Я козак, а не підглядник.

— Шмаркач ти ще, а не козак, — безцеремонно уточнив Яць. — А що собі *Хведір* міркує? Чи тримається *Виговського*? Чи до царя хилиться?

— Хрещений відданий нашому гетьманові. Утім, як і я. Не треба нам іншого гетьмана...

— А чи чув ти, що *Виговський* від царя відступив та з ляхами замирився? На початку вересня в *Гадячі* це сталося. Буде тепер Україна Великим князівством Руським. Приєднуємося до ляхів та литвинів як... м-м-м... вільні до вільних і рівні до рівних! І король обіцяв зберегти всі козацькі привілеї. Проте все одно козацтво має королю коритися. Щоправда, не так, як раніше, але все ж таки його зверхність треба буде визнавати!

Лесь здивовано поглянув на дядька. Останнім часом він нічим не цікавився, окрім власної душевної рівноваги.

— Мені про це Грицько Гуляницький, полковник наш, писав. Він мене шанує, тому часто різні новини пише, — пояснив Яць. Але утаїв, що в Ніжині він зайві очі та вуха полковника. — Ганнуся ж мене читати та писати навчила! Тож я тепер не гірший розумник за тебе! — з гордістю додав старий, бо з дитинства був неписьменним. — Так що, вважай, усе з перших рук знаю! І Хведір гетьмана теж підтримав? Зовсім вони всі з глузду з'їхали! Допанувалися!

— Але...

— Що «але»? Мене інше турбує: що тепер, після цієї угоди, з моїм майном буде? Це якщо сюди шляхта посуне, як гетьман з ляхами домовився, то в мене можуть відібрати все, що накрив під час війни. І цей пляц, і комори на ринку, і ґрунт орний, — перерахував свої багатства Яць. Землю й комори він здавав в оренду й на ці гроші жив. — І байдуже всім буде, що покійний Хмель мені універсал дав, що це все до скону моє!

— Але чи був якийсь інший вихід у гетьмана? — промовив Лесь, обміркувавши почуте. — Цар хоче знищити всі привілеї козацтва, перетворити нас на солдатів. Так мені хрещений говорив. Тож Виговський хоче захистити Україну.

— А що воно таке — Україна? Що для тебе Україна? — по-філософськи запитував Яць, діставши ложку з борщу та тикаючи нею в Леся, який ухилився, побоюючись, що дядько забруднить йому жупан. — А для тебе? — І він ткнув ложкою в Ганнусю, яка злякано відсахнулася. — А для інших що Україна? Для всіх Україна — це земля, з якої можна грошей вибити, от і біжать сюди! Якби ця земля була безплідною, то плювали б на неї і ляхи, і москалі! І нам самим було б начхати. Ех, зубожіли душею козаки. *Скурвилися!* — вигукнув старий у досаді, впустивши ложку в борщ, від чого на білосніжну скатертину, яку Ганнуся постелила на честь приїзду брата, полетіли вогняні жирні бризки. — Їм тепер головне не лицарство чи воля. Їм головне — отримати собі клаптик землі та з того жити. А на те, що стільки людей за волю цієї землі полягло, начхати! Та і яких людей?! *За старого Хмеля людей була жменя, та добрих!* Де тепер знайдеш таких лицарів, як ті, з якими я пилявчикам[3] часнику втирав? Немає їх! Полягли всі, наче стиглі колоски в полі від негоди!

— Дядечку, а ти чого хочеш? — запитав Лесь, сподіваючись відволікти дядька від журби за минулим життям, бо обличчя старого спотворило страждання.

— Я хочу, щоб Україна була Україною. І щоб жодна падлюка свого писку сюди не пхала! Ні московська, ні польська! Тільки от не всі це розуміють! А оті всі міщани та голота, які язиками ляпають, що козаки зажерлися, забули, що це ми своїми шаблями їхню свободу обстоювали! І якби не ми, то з них ляхи й досі б у три шкури драли! Плювати їм усім на Україну — головне, що козаки панувати не будуть. А не розуміють того, що як послабне козацтво, то прийдуть нові пани — москальські, які такі самі зажерливі тварюки, як і ляські. Дарма тільки, що ми однієї віри! І запам'ятай, небоже, добре запам'ятай, — повчально прорік Яцко, таки тицьнувши Леся брудною ложкою, — що Україна починається з тебе. Який ти, яка твоя душа, така сама й твоя Україна буде. І якщо зубожієш душею, то й Україна зубожіє! — та незворушно почав сьорбати борщ.

Охайний Лесь марно намагався затерти жирну пляму на жупані, у душі лютуючи на дядечка за зіпсований одяг, але, обдумавши його тираду, усвідомив, що той має рацію.

— А як ти ставишся до того, що козацька старшина робить усе на користь лише собі та козацтву? — запитав Лесь. — Козаки ж дбають про свої користі, забуваючи про користь для інших. Що буде з іншими людьми після угоди з поляками?

— Узагалі-то я свої козацькі привілеї шаблею обстоював, — буркнув Яць, з апетитом налягаючи на борщ. — І не заважав іншим робити так само. Тож хай самі про себе дбають.

— А хіба містяни чи селяни не воювали разом з козаками?

— Воювали. Але ким вони зараз стали? Тими, ким і були до цього, — посполитими. А я готовий знову воювати, бо я з народження козак! А ще не забувай, що здобич ми порівну ділили, і я не винен, *шо* деякі все пропили та прогуляли, а я зберіг та примножив. Їм солодко було пити, тож хай не ремствують, що дехто забагатів! А взагалі я не знаю, як воно краще буде. Не я булаву тримаю! Хто тримає, той хай і дбає, щоб усім добре жилося! А мені треба про вас двох подбати, бо як лапи в труні складу, то хто тоді дбатиме? Ніхто! Ганнусю, насип мені ще борщику. Ти, шельмо мала, смачний вариш! А *шо* ти далі збираєшся робити? — запитав він у Леся.

— Не знаю, дядечку, — чесно відповів хлопець. — Я дуже скучив за вами та хочу трохи пожити вдома. Але якщо ти мені щось порадиш, то я з радістю...

— А своєю довбешкою подумати? Скільки ти в мене на налігачах ходити будеш?!

Лесь промовчав та почав їсти борщ, бо дійсно не уявляв, що робити в житті далі.

Удома Лесько нудився. Приятелів у Ніжині він не мав, тому відчував свою самотність ще гостріше, ніж у Черкасах. І в пошуках розради проводив час із дядьком.

Яків посідав не останнє місце в суспільстві Ніжина та мав шану і серед козацтва, і серед містян. Навіть новоявлена ніжинська еліта не гребувала товаришувати з ним, вважаючи його взірцем козака-лицаря. Бо за зовнішньою брутальністю Яця ховалося козацьке благородство. Але особливо тісні стосунки Яків мав з протопопом Максимом Філімоновичем, який часто приходив до нього в гості.

Протопопа Лесь одразу не злюбив. Він і сам не міг зрозуміти, що в цьому освіченому та солодкаво-чемному попові йому не подобається. Панотець, маючи блискучу освіту, частенько затівав з хлопцем бесіди на богословські теми. Узагалі Лесь учився так собі, проте мав гарну пам'ять і міг гідно підтримати бесіду. Але піп і цьому радів та хвалив його Кулябці. Останній ледь не лопався з гордощів — приємно усвідомлювати, що ти гідно впорався з вихованням чада.

Але більше за Філімоновича Леся дратував його небіж Мартин. Хлопець мав батьків, проте з юності виховувався у свого дядька. Мартин був підкреслено гречний зі старшими, занадто сумирний і побожний, що здавалося неприродним для хлопця двадцяти трьох років. «Добре, що два сини попа навчаються в Києві, інакше б я з глузду з'їхав від цієї сімейки!» — часто роздратовано думав Лесь, бо Мартин завзято намагався втулитися йому в близькі приятелі.

Леся не влаштовувала навіть Віра, донька Філімоновича й подружка його сестри. Дівчина поводитися скромно й ненав'язливо, але часто прибігала до Ганнусі в гості. І майже завжди з нею приходив Мартин, чим доводив Леся ледь не до сказу.

Одного жовтневого дня Яць із Лесем мирно коротали час після обіду, коли до них ввалився розбурханий Філімонович.

— Господи Боже мій! — заволав піп прямо з порога. — Виговський — зрадник!

— *Що?* Ти чи просфори переїв? — зневажливо запитав Яць. — З чого ти таке взяв?

— Щойно на Соборній площі зачитали грамоту його пресвітлої величності Олексія Михайловича, у якій сказано, що Виговський зрадив хресне цілування великому цареві! Господи! Якове Даниловичу, — на москальський манір звернувся піп, — тепер війна буде!

Яць поглянув на Леся, а потім співчутливо заговорив:

— Отче Максиме, ти краще сядь і заспокойся. Лесю, налий панотцю чарочку!

Максим присів, випив чарку. А коли заспокоївся, то розповів, що в Ніжин прислана царська грамота, у якій перелічені всі гріхи та *злочини* промисли Виговського: союз із татарами, розгром Пушкаря, спроба вигнати воєводу Шереметева з Києва та союз із Річчю Посполитою. Загалом усі дії гетьмана задля збереження незалежності України цар вважав прагненням *«церкви Божі розорити і вас, єдиновірних православних християн, з-під нашої високої руки відігнати й учинити у вічному поневоленні в ляхів і татар»*. Тому Виговський з Івана Остаповича перетворився на зрадника Івашку, і цар Олексій наказував українцям чинити збройний опір власному гетьманові та його однодумцям. Розповівши цю новину, Максим пустився у філіппіку, поливаючи гетьмана брудом. Проте Лесь помітив, що піп прискіпливо дивиться на Яця, немов намагається прочитати його думки. Кулябка лише співчутливо слухав і згідно кивав, наче поділяв усі ремствування попа. А коли Філімонович пішов, то в задумі запалив люльку, забувши, що Ганнуса забороняє йому курити у світлиці.

— Ця грамота означає лише одне: цар оголошує козацтву війну під вигаданим приводом — зрада гетьмана. А Філімонович — рідкісна гнида, — відверто мовив Яць. — Від однієї згадки про царя він верещить, як свиня за кнурами. Воно й не дивно: два роки тому в обхід покійного Хмельницького він випросив у царя села Воловиці та Степановки у володіння. А коли навесні їздив за дорученням Виговського в Москву, то теж отримав у дар багато грошей та соболів. А на зворотному шляху його перестрів покійний Пушкар, гарненько відлупцював та всіх соболів відібрав. А так йому й треба! Філімонович дуже відданий царю, бо дуже любить гроші, яких той для нього не

шкодує. Тож будь украй обережним і відверто при цій гниді своїх думок не виказуй.

— Але чому ти тоді з ним товаришуєш, якщо він прихильник царя? — обурено запитав Лесь, бо від хрещеного знав, що смута Пушкаря й Барабаша почалася із заохочення царя, проте волів про це мовчати. — Чому в себе вдома приймаєш?

— А тому *шо* мені тут жити треба! І вам з Ганнусею теж! То навіщо мені вороги? І не тобі мені дорікати чи вказувати, з ким я маю водитися, а з ким ні! — вибухнув Яць. А потім скривився, мов кислечку з'їв. Трохи поміркувавши, старий швидко заговорив: — Лесику, я ж такий дурний був! У своєму житті ніколи й гроша зайвого за душею не мав. Родичі всі перемерли, і лише жінка та діти в мене були. Але я не цінував їх. Воював та пив. І як же мене драгувало, коли через це дружина мені лисину гризла! А потім втратив їх усіх... — Яків гірко зітхнув, проте не став розповідати, за яких обставин згинула його родина. — І лише тоді зрозумів, що моя Мотронка кохала мене всім серцем, як ніхто й ніколи не кохав, коли навіки втратив її, — трохи опанувавши себе, продовжив старий. — Господи, якби ж то вона була жива! Ох! А тут іще мати твоя надумала померти. А за нею й зять з небожами. Довіку Богові вдячний буду, що хоч ти й Ганнуса в мене залишилися! Немає на світі нічого ціннішого, ніж родина! І якби не ви, то гірка була б моя доля. Тому все зроблю для вас, щоб вам добре жилося. І до того ж Філімонович мені довіряє, вважаючи старим дурнем, схибленим на спогадах про минулі походи. І через це відвертий зі мною більше, ніж треба. Тож не засуджуй мене, синку. Я хоч і старий, проте ще можу Війську знадобитися.

Лесь отетеріло дивився на дядька: він ніколи не бачив його таким. Завжди веселе обличчя Яця стало сумним, а очі — вологими, немов він ледь утримував сльози. І його вразила не двоєдушність дядька, а своєрідна сповідь, за якою ховався невисловлений біль, найпотаємніші скорботи та жалкування за минулі помилки.

— Лесику, ти в мене ще молодий, тому дурний. І до пуття не зрозумієш мене. Життя — найкращий учитель, але його наука дуже болісна. І я не хочу, щоб тебе вчило життя, тому прошу тебе, синку: не роби моїх помилок, — попросив Яць, помітивши здивування небожа. — Цінуй те, що тобі Господь посилає.

Це одкровення, начебто й просте, змусило Леся замислитися над власним життям. І одразу згадалася Олеся. Згадалося, як затишно з нею було, як світилися її очі від кохання. «Якби вона зараз була поруч, то докучала б мені! Та й що далі було з нею робити?! Вона ж бідна, і дядько з хрещеним не допустили б нашого шлюбу, — виправдовував сам себе Лесь. — Боже! Та що я сам себе обманюю?! Я сумую за нею! Я хочу до неї! Хочу, щоб вона завжди була поруч. Господи, та я ж кохаю її!» Це відкриття приголомшило його так, наче хтось обухом по довбешці луснув. А потім Лесеві стало страшно. Так страшно, наче самого дідька зустрів. Згадуючи останні місяці свого життя, згадуючи, як він квапився до Олесі на побачення, як божеволів від неї, дурень Лесько нарешті второпав, що власними ж руками зруйнував дароване Богом щастя. «Моя зіронька-доля, яку мені сам Господь під ноги кинув!» — гірко думав він, згадуючи знайомство з Олесею.

Але що робити тепер, коли сам відштовхнув кохану? Поміркувавши, Лесь дійшов висновку, що треба миритися, і вже зібрався повернутися в Черкаси, проте життя продиктувало свої умови.

До Ніжина дійшли страшні новини. Окрім фактичного оголошення Московією війни Україні, ніжинці дізналися, що військо гетьмана разом з татарами штурмувало Кам'яне[4], але невдало. Облога затягнулася, через що татари почали скоювати наїзди на найближчі до Кам'яного українські землі та брати людей у полон. Це викликало ремствування козацтва, і тому Виговський змушений був відступити назад, в Україну.

А наприкінці вересня Данило Виговський, брат гетьмана, знову зазнав поразки від воєводи Шереметєва, навіть отримавши від гетьмана підкріплення. А сам воєвода завзято розсилав по Україні «Увещевательные статьи», у яких вів брехливу пропаганду, наголошуючи, що «з давніх літ Москва й Київ під єдиною державою великоруських монархів», а отже, українці вже на цій підставі мусять схилитися перед царем Олексієм, плюнувши на власну свободу. А ще Шереметєв підло тиснув на людську жадібність: у своїх прокламаціях звинувачував Виговського, що той навмисно козакам жалювання не платить, як то було передбачено Переяславською угодою 1654 року. Навряд чи москаль не розумів, що, враховуючи кількість козаків, ніяких статків жодної держави не вистачить на це жалювання. Але його

підлість падала в благодатний ґрунт, збільшуючи ненависть черні до заможних товаришів і старшин.

Ще люди розповідали, що Полтава знову повстала проти гетьмана. На початку жовтня туди явився охтирський воєвода Телегін, видав козакам грошове жалування від царя та привів їх до присяги. А ще намагався схопити вірного Виговському полковника Фелона Гаркушу, але, на щастя, той встиг утекти.

Проте не стільки буремна Полтава була страшною. Жахливішою була звістка, що воєвода Ромодановський, військо якого разом з гультяями покійного Барабаша влітку розорило прикордонні містечка України, веде нове двадцятитисячне військо. І найогидніше те, що до нього долучилися харківські, охтирські та сумські козаки, які були українцями, проте корилися царю, мов жалюгідні раби.

І саме ці слобідські козаки захопили Миргород, безсовісно пограбувавши всіх його жителів. І ледь Ромодановський вступив у Миргород, як вороже налаштоване до Виговського козацтво принесло присягу на вірність кацапському царю. Юди!

До того ж усі поплічники покійних Пушкаря та Барабаша, яким навесні пощастило втекти від помсти гетьмана, приєдналися до карального війська Ромодановського. У Миргороді воєвода настановив полковником Степана Довгаля, якому вдалося втекти з-під арешту, а в Полтаві — Кирила, сина покійного Пушкаря.

І з огляду на ці обставини Виговський наказав полковникам Григорієві Гуляницькому та Петрові Дорошенку піднімати свої полки та йти на захист північно-східних кордонів України, ставши в Глухові, Новгороді-Сіверському та Корибутові.

Слухаючи ці новини, Яць кипів гнівом та кляв усіх запроданців, що аж гай гудів. Його гнів підігрів отриманий від Гуляницького лист, у якому полковник відверто розповідав про всі жахи, які коїли кацапи: *«...неприятель жорстокий і немилосердний, Москва наступає безбожна зі свавільниками, нікому не спускають, все мечем і вогнем розоряють, церкви Божі й монастирі палять, священників, іноків і інокінь усіх під меч без усякого милосердя пускають, а зверх того над дівчатами й попадями наругу чинять, груди урізують, і малим дітям не спускають, образам святим очі видовбують і гірше від поган чинять»*[5]. Дивна була позиція Яця. З одного боку, у нього з'явилася зневага до Виговського за угоду з Польщею. Але з другого, — він

зненавидів москалів, зненавидів усіх тих українців, які їх підтримали, і вважав, що треба купочкою триматися та до гетьмана горнутися, бо всі негаразди в державі треба вирішувати разом, без допомоги сусідів. Проте старий козак нічого не міг удіяти, окрім як закликати гнів Божий на всіх ворогів України.

Лесь, який теж читав цього листа, був іще похмурішим: його душу краяло лихо, яке спіткало Вітчизну. Яць уважно спостерігав за племінником і, підмітивши його обурення, заявив, що має намір відправити його до Гуляницького. Воля дядечка ламала всі Лесеві плани з влаштування особистого життя. Але він не наважився відмовити. «Напишу Олесі листа й попрошу вибачення», — вирішив хлопець і урочисто мовив:

— Мій батько був скромним кушніром, але Господь вирішив, що ти заміниш мені батька. Тож по батькові й син — я маю боронити Україну від ворогів, як це робив ти.

— Це тебе в колегіумі так розумно говорити навчили? — зневажливо запитав Яць. — Хих! Недаремно я стільки грошей за твою науку заплатив! Напишу Грицькові листа, щоб він тебе у свій почет прийняв, і будеш служити! І бережи тебе, синочку, Господь та Пречиста Діва!

Лесь, подякувавши дядечкові, побіг розшукувати сестру, бо хотів попросити її про послугу.

Сестру він знайшов у палісадничку. Ганнуся завжди мріяла про великий садок. Але в тісно забудованому місті немає місця деревам, тому дівчина виділила збоку від дому клаптик подвір'я, де посадила калину, півники, барвінок, мальви, м'яту з любистком та чорнобривці з нагідками. Цей крихітний квітничок був її гордістю, і вона ретельно його доглядала. Ось і зараз дівчина прибирала квітник до зими. Але їй заважали: Мартин міцно тримав Ганнусю за зап'ясток, а вона марно намагалася вирватися, а потім безцеремонно вдарила його по руці держаконем граблів.

— Злючка! — ображено вигукнув хлопець, потираючи забиту руку.

— Не будеш заважати! Краще йди звідси!

Лесь спохмурнів та швидко рушив до цих двох.

— Що тут відбувається? — так грізно запитав він, що Мартин аж позадкував, а Ганнуся зашарілася, немов скоїла капость.

— Та я оце мимо проходив і зайшов привітатися, — пробелькотів Мартин.

— Привітався?

— Угу.

— От і розумничок! А тепер іди, куди йшов, — порадив Лесь. — У нас із сестрою є справи, і тому не можемо тебе прийняти, як належить. Дядькові своєму перекажуй вітання!

Мартин, похнюпившись, побрів до воріт. А ледь він зник з очей, Лесь запитав сестру:

— І давно він до тебе чіпляється?

— Знедавна, — нехотя мовила Ганнуся. — Ти тільки не думай, що я даю привід! Але відколи я підросла, то він... Загалом він мене з дитинства знає, проте тепер...

— Проте тепер, як ти, сестричко, діувати почала, то в цьому бевзні прокинувся апетит?! — роздратовано мовив Лесь. — Він же тобі не подобається, чому ти дядькові не поскаржишся?

— Ну, він мені не настільки докучає... Та й соромно мені дядечкові таке говорити, — мовила Ганнуся, почервонівши.

Лесь зітхнув та пригорнув сестру до себе, пообіцявши:

— Я поговорю з ним, щоб він не чіплявся до тебе.

— Ні. Не втручайся! Я сама в змозі впоратися з набридливими залицяльниками, — твердо мовила Ганнуся. А потім запитала, щоб перемінити незручну тему: — Ти, мабуть, чогось хотів від мене? Та ти ж мої грядки топчеш! Ану тпрусь звідси!

Лесь розсміявся, проте обережно вийшов з квітничка.

— Так, я хотів попросити тебе про послугу. Коли мені прийде лист від дівчини на ім'я Олеся Гориченко, то ти його приховай від дядька. Або принаймні вмов його не читати. Віддаси його мені, коли я повернуся.

— А куди ти їдеш?

— У військо Гуляницького.

— Господи Боже! — заволала Ганнуся і, впустивши граблі, кинулася братові на шию. — Лесику, навіщо? Хіба ти не можеш залишитися в Ніжині? Адже тут теж козаки потрібні.

— Я вже вирішив, Ганнусю, бо треба ж мені чимось у житті займатися! Тож не відмовляй мене! Ти допоможеш мені?

— А що це за дівчина? — запитала Ганнуся, з тону брата зрозумівши, що вмовляння будуть марними.

— Ну... — зам'явся Лесь.

— Добре! Я не лізтиму у твої справи, а ти не лізтимеш у мої. Домовилися? Господи, братику, бережи себе, а ми з дядьком будемо просити за тебе Бога! — вигукнула Ганнуся, міцно обнімаючи брата.

Лесь написав Катерині, дружині хрещеного, і попросив її потайки віддати Олесі примирливого листа. «Тітка нічого не скаже хрещеному. А Олеся пробачить мені, і ми одружимося. Байдуже на все! Дядько правильно казав, що треба жити своїм розумом!» — думав Лесь.

Розділ II

Облога Варви

Divide et impera![6]

З дому Лесь поїхав сам, необачно відмовившись пошукати собі попутників. А в дорозі він дізнався від біженців, які масово тікали на Придніпров'я, що москальська армія пограбувала та спалила Лубни й Мгарський монастир. На щастя, більшість лубенчан утекла разом з козаками, бо лубенський полковник, бачачи чисельну перевагу ворога, змушений був відступити. Полки Прилуцький, Ніжинський та Чернігівський вийшли назустріч війську Ромодановського та біля Пириятина дали йому бій, який завершився внічию. І тому вірні Виговському козаки відступили у Варву. А Ромодановський, пошарпавши Пириятин, кинувся переслідувати Гуляницького. Лесь охопила досада: тепер шлях до Варви повний небезпек. Проте він поклався на удачу й поквапився в містечко, давши гак на схід, щоб не потрапити в полон до москалів, які, ймовірно, рухалися туди з боку Пириятина.

Майже біля Варви Лесь зустрів роз'їзд козаків. Хлопець не став тікати: може, це свої. Але п'ятеро вояків оточили його, тримаючи під прицілом пістолів. Вочевидь, вони нишпорили місциною, сподіваючись схопити «язика». Уперед виїхав літній козак та незворушно запитав:

— Ти хто такий?

— Моє ім'я — Олександр Якимович, родом я з Ніжина, — обережно відповів Лесь.

— А що ти тут робиш?

— Їду до полковника Гуляницького. Він наказав усім, хто здатен тримати зброю, іти в його військо. А ви, хлопці, за кого — за своїх чи

до царя в холопи записалися? — вкрадливо запитав Лесь у надії, що це свої.

— Так ти гетьманський мисколиз! — презирливо вигукнув літній козак.

— Краще бути гетьманським мисколизом, ніж кацапським холуєм, як ти! — відрізав Лесь, зрозумівши, що потрапив до ворогів. — І не соромно вам, козакам, проти своїх братів зброю піднімати за наказом воєвод? Хіба ви забули про честь, що зрадили Військо?

— Ти, щеня, будеш мені дорікати? — насмішкувато запитав козак та, під'їхавши до Леся ближче, навідмаш вдарив його руків'ям нагайки. Але хлопець спритно ухилився, нагнувшись до холки свого коня, одночасно пришпоривши його. Тварина зірвалася з місця. Позаду пролунали постріли, і Лесь іще нижче пригнувся, розуміючи, що головне — втекти.

Лесеві не пощастило: підстрелили його коня. Бідолашна тварина аж перекинулася на скаку, а сам він полетів шкереберть на розмоклу від осіннього дощу землю, боляче вдарившись плечем. Лесь швидко схопився і, невідомо на що сподіваючись, відчайдушно побіг під захист найближчого гаю. Але його наздогнали та оточили.

— Що? Втік? — запитав той самий літній козак, насмішкувато оглядаючи Леся, який важко дихав. — В'яжіть його, а потім обшукайте.

Один з козаків боляче викрутив Лесеві руки, зв'язав і почав обшукувати. А знайшовши за пазухою листи, розгорнув перший і прочитав уголос. Це був лист до Гуляницького, яким Яків просив полковника прийняти небожа до себе джурою.

— Отже, ти не брехав нам, хлопче, — мовив старий козак. — Що ж, ходімо з нами до кацапів, яких ти так зневажаєш, і там розповіси все, що знаєш, більш докладно.

— А він багато може розповісти, — мовив козак, який обшукував Леся. — Його дядько шпигує на користь Гуляницького, бо в цьому листі...

Несподівано щось бахнуло, свиснуло, і Лесь відчув, що йому на обличчя бризнула якась рідина. Хлопець з нерозумінням поглянув навколо себе й побачив, що козак, який читав листа, лежить з простріленою скронею. «Господи Боже, це ж його кров! — уторопав Лесько, відчувши на губах солоний присмак крові. — Фу!» Він ледь

здолав нудоту і, замість того щоб упасти долілиць, рятуючись від куль, почав плюватися, а потім терти обличчя об плече, намагаючись витерти чужу кров. І, як на гріх, потерся об забруднене багнукою.

А навколо Леся спалахнула сутичка — хтось оточив загінчик, обстрілюючи та не даючи змоги втекти. За кілька хвилин трьох було вбито, а двох схопили якісь козаки. Лесь нарешті перестав плюватися й огледівся — його оточувало з десятків козаків. «Це, мабуть, роз'їзд із Варви. Вони в розвідку пішли», — зрозумів він і підбіг до того, хто здавався йому головним.

— Щиро дякую тобі, пане, за порятунок! Якби не твої хлопці, то не оминути б мені всіх нещасть полону! Ви ж козаки Гуляницького? Мене до нього з Ніжина відправив мій дядько Яків Кулябка, — торохтів Лесь. — Он у того вбитого є листи, які все підтвердять.

— А як тебе звати? — усміхаючись, запитав козак, розуміючи, що хлопець квапиться запевнити, що він свій.

— Лесь Якимович. Я раніше служив...

— Та мені це однаково, — відрізав чоловік. — Поїдеш з нами, а там розберемося.

— Тоді розв'яжіть мене, будь ласка! — попросив Лесь.

— У Варві розв'яжемо, — сухо мовив старий козак. — Ти, горобчику, не ображайся. Бог його знає, що ти за птиця така!

Козаки швидко підібрали все, що було цінного в загиблих, відловили їхніх коней, а отаман підбрав листи, сховавши собі за пазуху. Леся й двох бранців перекинули через спину коней, прив'язали та квапливо повезли в місто.

Їдучи в незручному становищі, Лесь злився на таку недовіру. Але потім уторопав, що в сорочці народився — відбувся лише вбитим конем та брудним одягом, а міг отримати кулю чи в полоні опинитися. «Дякую Тобі, Боже, що не залишив мене, грішного! — подякував хлопець. — Сподіваюся, що коли вони прочитають дядькового листа, то відпустять мене. От уже ж дійсно все вдало склалося — хто б мене пустив у фортецю, коли ворог на підході? Тільки мого Булата шкода! До сліз шкода! Він такий лагідний був!»

Дивовижний був варвинський край — високі прадавні могили-кургани химерно перемежались із дрімучими ярами та топкими болотами, перетворюючи цей куточок України на ожилу билину. Містечко зручно розташувалося між трьох річок — з північного заходу

його захищав Удай, з південного заходу — Варвиця, а зі сходу — Варва. Крім того, долина Удаю була болотяною місциною, порослою густими очеретами та чагарниками, що ще більше ускладнювало підхід до містечка. Фортеця стояла на доволі високій горі, яка одним боком примикала до Удаю, утворюючи неприступне урвище, а з іншого її захищали густі гаї та урочища. Гору увінчували земляні вали з дерев'яними часточками та сторожовими вежами, серед яких, немов діадема, виблискувала баня церкви.

Проте нині цей куточок посилено укріплювався людьми, які знайшли тут укриття від нелюдів. Лесь якомога вище підняв голову, прагнучи все роздивитися — пагорб перед замковою горою козаки перекопали окопами, насипавши додаткові вали, щоб ускладнити підступ до фортеці. Маленький загін швидко проскакав через цей пагорб, минув міцну браму з вежею нагорі, опинившись усередині фортеці, яка кишіла людьми. Адже тут знайшли прихисток не тільки козаки, а й мешканці навколишніх сіл.

Леся зняли з коня та відвели до Гуляницького. На щастя, Грицько впізнав його — торік Лесь відвідував родину й дядечко познайомив їх. Хлопця розв'язали, і він одразу ж поліз у кишеню по хусточку та почав відтирати бруд і кров з обличчя.

— А чому ти від Джулая пішов? — запитав Грицько, прочитавши листи.

— А в хрещеного було нудно: він панькався зі мною, наче з маленьким. До того ж я жив далеко від родини. А тепер попросився до твоєї милості, щоб бути ближче до дядька та сестри.

— Воно й не дивно, що панькався, — придушивши смішка, мовив Грицько, спостерігаючи, як Лесь намагається хоч трохи відтерти одяг. — Але я панькатися не буду! Тож припини хорошитися, мов панна. Потім пику відмиєш. І запам'ятай: тільки з поваги до твого дядька я беру тебе до себе. Ти щось цікаве чув у дорозі?

Лесь натяк зрозумів, тому швидко сховав хусточку та докладно й чітко розповів усе, що бачив та чув. Гуляницький вислухав і спохмурнів — звістка про повторний розгром Данила Виговського під Києвом викликала неабияку досаду. «Нині мої люди єдині, хто здатен дати відсіч москалям. Треба встояти за будь-яку ціну! Господи, допоможи мені!» — подумав полковник.

Джури Гуляницького прийняли Леся приязно, а козаки, які його спіймали, шляхетно повернули речі, які забрали з убитого коня. На жаль, такий війни закон — здобиччю не гребує ніхто!

А вже ввечері Лесь вдруге палко дякував Богові, що встиг опинитися у фортеці, бо під містечко підійшов авангард москальської армії. Звичайно, Ромодановський запропонував козакам здатися, на що його парламентарі отримали від усіх трьох полковників тверду відмову.

Тоді воєвода здійснив спробу взяти фортецю різким штурмом, кинувши на неї всіх українців, які були в його війську. Невідомо, чи Ромодановський сподівався, що обложені неохоче будуть битися проти співвітчизників, чи прагнув, щоб усі зрадники кров'ю довели свою відданість, але наступ захлинувся — козаки Гуляницького люто відбилися й навіть здійснили вилазку, завдавши ворогу значних втрат.

Проте це мало допомогло — становище обложених було складне. Ворог хоч і не стояв під самими стінами, але розташувався по околицях, оточивши Варву щільним кільцем. І для такої невеликої фортеці людей у Гуляницького було забагато, і невдовзі бракуватиме продовольства. До того ж через листопадову мряку порох зволожується, що унеможлиблює використання артилерії. А коли прибуде підмога — невідомо. Та й чи прибуде? Ні, Гуляницький не сумнівався, що Виговський не кине його напризволяще. Але в самого гетьмана справи погані через поразку під Києвом. Та й невідомо, чи не кинув цар ще додаткових військ в Україну, які можуть дійти аж до Чигирини. Адже військо Гуляницького, яке було єдиним боєздатним на Задніпров'ї, тепер замкнене у фортеці. І жодна звісточка сюди не дійде. Проте відважний полковник не зневірювався — він знав, що б'ється за правду. А на чийому боці правда — на боці того сам Господь Бог.

Потяглися дні осади, впродовж яких Лесь активно брав участь в усіх сутичках, чим здобув певний авторитет серед товаришів. Воно й не дивно: Лесь суттєво змінився, став серйознішим і менше переймався своєю зовнішністю. Він і сам собі дивувався. Але Лесь, як і всі інші козаки, жив у постійному відчутті небезпеки, обтяженому невідомістю, напругою, недосипанням, які породжували почуття безвиході. А такі умови дуже міняють людей. Когось у кращий, а когось у гірший бік.

А ще Леся мучило інше — чи пробачить йому Олеся? Тож чи ніс він варту на вежах фортеці, чи коротав з товаришами години відпочинку, але його думки все одно зверталися до неї. Пам'ять, ця жорстока властивість розуму, яка позбавляє права на забуття, повертала Леся в минуле літо, коли він разом з коханою гуляв околицями Черкас. Згадувалося йому, як Олеся притискалася губами до його плеча, щоб стримати стогони від любовщів, а він у знеможі падав поруч з нею на спалену сонцем степову траву. Віддихавшись, вона схилилася над ним, дивилася так млосно й закохано, а потім несамовито цілувала, що Лесько аж досадував, що між любовцями треба певний час.

«Який я тоді був щасливий! — думав Лесь, стоячи в дозорі на вежі, що відкривала огляд на Удай. — Я мав усе, що людині треба для щастя. А тепер невідомо, чи виживу я, чи загину. Господи Боже, благаю Тебе, тільки б Олесенька мені пробачила! Я мушу вижити заради неї!»

Ніч видалася холодною та вітряною. І раз у раз хмари то затягували чорне небо, то відкривали повний місяць, який заливав мертвотним світлом Удай, його береги та непролазний гай, що примикав до берега. І ось у цьому світлі Лесь побачив якийсь рух на березі річки, біля гаю. Виглядало це так, ніби декілька людей несуть довгу колоду. Хлопець, придивляючись, навіть перехилився через огорожу вежі. Дійсно, якісь люди тягли щось довге. Але вони зупинилися, вочевидь чекаючи, поки місяць знову сховається. І тут Леся осяяло: користуючись темрявою осінньої ночі, ворог робить підкоп, щоб закласти міну, від якої може рухнути частина валу. І вони таскають колоди, щоб укріпити лаз, бо інакше самих може засипати. А не помічали їх тому, що риють уночі, та ще й з того боку, штурм якого ускладнений через гай, отже, не так пильно охороняється.

— Дивись! — неголосно гукнув він товариша. — Бачиш он там людей?

Молодий козак швидко підійшов і почав придивлятися. Але ворог уже зник у гаю. Тоді Лесь побіг до свого патрона. Гуляницький міцно спав, бо за дні осади не знав ані хвильки спокою: він нарівні з усіма відбивав атаки, здійснював вилазки та надихав своїх людей, як міг. Утім, як і два інші полковники. Тому Грицько роздратовано дивився на

Леся, але його злість одразу ж випарувалася, коли хлопець завершив свою розповідь. І негайно відправив загін козаків під стіни фортеці.

— І я теж піду! — заявив Лесь.

— За яким ділом? — насмішкувато запитав Гуляницький.

— Бо я не панна! Це я помітив ворога, тож маю право!

— Що ж, іди, синку! — дозволив Грицько.

Невеликий загін безшумно вислизнув з фортеці. І так само безшумно попрямував уздовж гори. Лесь ішов разом з усіма, відчуваючи, що серце чомусь б'ється, мов навіжене, а в роті пересохло. У скупому світлі осіннього світанку козаки обстежили берег під урвищем, але він був порожній, а саме урвище ціле — жодного сліду підкопу чи якихось земляних робіт. У досаді козаки повернулися у фортецю.

Трохи згодом Лесь стояв перед Гуляницьким і стоїчно слухав огидні епітети, якими його нагороджував розлючений осавула, який очолював цю вилазку. Полковник безсторонньо мовчав, не зупиняючи осавулу й не захищаючи Леся.

— Можливо, він і помилився, — мовив Гуляницький, коли, нарешті, осавула втомився лаятися. — Але молоді очі не брешуть навіть у пільмі! І не такий він уже йолоп, щоб йому з переляку примарилося. То, може, це ти чогось не угледів?

— Та як же не угледів, коли...

— А ти ліс оглянув?

— Ні, — подав голос Лесь, — ніхто в ліс не ходив, бо осавула побоювався зіткнутися з ворожим роз'їздом.

Гуляницький замислився, а потім знову відправив солідний загін обстежити ліс. Лесь знову пішов з усіма й похмуро вештався порожнім лісом, не турбуючись про безпеку, бо почувався приниженим від звинувачень осавули. Але ж він ясно бачив у місячному сяйві людей, які щось несли! «А може, мені й справді примарилося і я даремно здійснював галас?» — подумав Лесь, засумнівавшись у самому собі.

Несподівано його увагу привернула дивна купа хмизу вперемішку з опалим листям. Вона була не безформною, а витягнутою уздовж. Лесь із нерозумінням дивився на сушняк, сумніваючись, що природа могла надати таку впорядковану форму, а потім підняв довгий сук та почав розгрібати листя та прибирати гілки. І знайшов драбину. Довгу й

міцну. Спеціально зроблену, щоб дістатися до вершини частоколу фортеці. Лесь осміхнувся та побіг шукати своїх.

Пізно ввечері на вежах і галереях частоколу над Удаєм скупчилося чимало козаків. Люди сиділи тихо, прислухаючись до найменшого шурхоту. І як на гріх, ніч знову була темна та вітряна, а гай біля підніжжя урвища стогнав та скрипів під злим осіннім вітром. Лесь теж був на вежі. Тій самій, з якої минулої ночі побачив ворога. Хлопець вдивлявся в пільму, насторожено прислухався, проте відчував дивну впевненість, що все вдасться. Адже ворог хитро придумав! Навіщо витратити сили на виснажливі та криваві штурми, коли можна діяти хитрістю — сховати довгі драбини поблизу того місця фортеці, де відкритий штурм неможливий, отже, це місце слабко охороняється, і вночі тихенько видертися на стіни, вирізати сторожу та захопити фортецю. План був відверто божевільний, але цілком реальний для виконання. Адже штурм будь-якої фортеці був дуже складною справою, тож завжди намагалися долучити фантазію й хитрощі — у скруті чи жадобі вбивства людська фантазія не знає меж. Вочевидь, москалям треба було будь-що зломити гетьманців.

Лесь оперся на поручні, звисившись за край вежі. Усміхнувся, згадавши, як Гуляницький, дізнавшись про заховані драбини, з ледь помітною насмішкою покосував на осавулу, мовивши: «Ось тобі й личак[7] литовський!», бо саме так той лаяв Леся. Хоча самому Лесеві й слова похвали не сказав. «Досадно, що ні чорта не видно, — подумав хлопець. — Але це найкращий час для нападу».

Час тягнувся повільно, хвилини склалися в години. І вив вітер. Проте між його виттям козаки почали розрізняти інші звуки — десь брязнула зброя, десь щось стукнуло, десь пролунали людські голоси. Але ці звуки здавалися примарними, навіяними скавчанням вітру, тим паче, що нерви в козаків були натягнуті до межі, і якби деякі з них на власні очі не бачили захованих драбин, то списали б їх на марення.

Щось неголосно стукнуло об дерев'яну огорожу вежі. Лесь здригнувся, пошарив руками й намацав край драбини. «Лізуть», — прошепотів він, і його товариші почали виймати зброю. Сам хлопець притисся спиною до однієї з чотирьох колод, що підтримували дах вежі, і вийняв шаблю.

Край драбини все частіше постукував об огорожу — вочевидь, лізло багато людей. Лесь чекав, шкодуючи, що в кромішній пільмі

нічого не видно. Несподівано хлопець інтуїтивно відчув, що перший ворог уже досяг верху, і махнув шаблею. Пролунав несамовитий, сповнений дикого болю крик, який канув униз. І одразу ж засурмили сурми.

Сліпуча хвиля поповзла вежами та галереями частоколу. Це запалили факели, їхнє полум'я рвав вітер, марно намагаючись загасити, і всі — і нападники, і захисники — на мить замружились від яскравого світла. А потім розпочалася бійня. Захисники Варви завзято відбивалися, скидаючи нападників з частоколу разом з драбинами, безжально різали всякого, хто лише траплявся під руку. І шум цього побоїща перекрив навіть вереск вітру. Усі три полковники теж явилися відбивати штурм, як належить гідним воєначальникам.

Невдовзі ворог відступив. Але захисникам вдалося захопити бранців, які виявилися харківськими козаками та, не чекаючи допиту з тортурами, повідали чимало цікавого. Не маючи сили розгромити впертих гетьманців, Ромодановський учинив інакше — скликав раду, на якій обрали нового гетьмана. Ним став значний військовий товариш Іван Безпалий, який навесні був прибічником покійних Пушкаря та Барабаша, а після їхнього падіння втік до Белгорода. Проте через неповний склад ради його обрали лише наказним гетьманом.

Дізнавшись про це, Гуляницький скипів від люті — це був хитро продуманий розкол українського суспільства: два гетьмани не можуть існувати одночасно. Тож усі незадоволені Виговським переметнуться до Безпалого. А таких безмозких людей чимало!

Але трохи втішила всіх трьох полковників звістка, що Виговський відправив їм у поміч військо під командуванням переяславського полковника Тимофія Цицюри та наказного гетьмана Скоробагатенка. Проте ці двоє не могли самотужки здолати чимале військо, яке Ромодановський стягнув під Варву.

— Що будемо робити, панове? — запитав Грицько в Дорошенка та Силича, чернігівського полковника. — Довго протриматися нам складно — закінчуються харчі та порох.

— Стояти на смерть — це, звичайно, добре, проте користі, що ми тут поляжемо, буде мало. Тільки слава! Якби ж то зі Скоробагатенком та Цицюрою знестися та з двох боків вдарити по москалях, то й діло б краще пішло, — мовив Силич.

— Ні, не вийде, — зітхнув Дорошенко. — Сьогоднішній штурм довів, що Ромодановський прагне нас будь-що знищити й відтепер прочісуватиме округу, мов гребенем вошей.

Троє полковників замовкли, розуміючи, що єдиний вихід — триматися, доки вистачить сил. І зараз найголовніше, щоб їхні козаки не занепали духом.

Бранців Гуляницький наказав повісити, скинувши в зашморгах з частоколу. Даремно люди благали про помилування, запевняючи, що не з власної волі пішли воювати, а з примусу. А опинившись у полоні, сподівалися на милість від співвітчизників, бо загони москалів, ідучи на допомогу Ромодановському повз Харків, пограбували домівки багатьох козаків, забрали припаси та худобу, а те, що не змогли забрати, знищили. І з простих козаків знущалися, принижуючи та називаючи зрадниками, погрожуючи, що як повертатимуться назад, то всіх їх у холопи поведуть.

— А так вам і треба! — байдуже мовив на ці жалоби Гуляницький. — Ви чужі для ворога, а для своїх — виродки, бо зрадили власну кров, забувши, що ви українці, дозволивши кацапам плювати вам в обличчя. Тож хоч подохніть з гідністю! Хоча яка може бути гідність від зашморгу?! Але куль для вас шкода: їх і так замало.

Утім думка зв'язатися з Цицюрою та Скоробагатенком позбавила Грицька спокою. Він розумів, що його гонець муситиме прокрадатися через місцину, яка кишить ворогом. І де знайти таку вправну людину? А якщо вона потрапить у полон і під тортурами видасть увесь план, то він зазнає поразки. Але дуже хотілося ризикнути, бо розгром Ромодановського був би відчутним ляпасом цареві Олексію.

У полудень 29 листопада до фортеці під'їхали козаки, очолювані Цицюрою. Їх впустили у фортецю, і Тимофій розповів новини. З одного боку, прикрі, а з другого, — цілком стерпні. Не маючи сили розбити Ромодановського, він зі Скоробагатенком запропонував перемовини. Тим паче, що гетьман Виговський під Києвом уклав з Шереметєвим мир, і останній надіслав Ромодановському листа, підтверджуючи цю подію. Тож обидва полковники теж запропонували мир, на який воєвода погодився і який був йому вигідний: на носі грудень, не стояти ж під цією клятою Варвою всю зиму, чекаючи, коли козаки у фортеці перемруть від голоду! Тому воєвода прийняв від полковників присягу на вірність цареві, а тепер пропонував оборонцям

Варви теж скласти присягу та передати йому фортецю, після чого він усіх безперешкодно відпустить.

Поміркувавши та згнітивши свої горді серця, троє полковників погодилися. І 30 листопада, після трьох седмиць облоги, Гуляницький, а разом з ним усі його козаки принесли присягу на вірність цареві, здали фортецю Ромодановському, який залишив тут невеликий гарнізон.

Після цього Грицько попрямував у Ніжин. А Ромодановський з Безпалим подалися в Ромни, які стали ставкою незаконного гетьмана. Невідомо, чим думав Безпалий, коли тягнув лапи до булави. Але коли вхопив, то нарешті второпав, у яку халепу вскочив, — дорогою на них напав невеликий загін татар, які прийшли з Цицюрою й Скоробагатенком і від яких вдалося відбитися. Але якби він потрапив у полон і його відвезли до Виговського... У найкращому випадку гетьман наказав би його повісити, а в гіршому — на палю посадити. Тому Безпалий тримався кацапів, мов воша за кожух.

А Лесь, ледь повернувшись додому, одразу запитав сестру про листа від Олесі. Але відповіді не було. Хлопець розшукав чоловіка, якого просив про цю послугу. Той повідомив, що віддав листа особисто Катерині, але відповіді вона не передавала. «Господи! Та краще б я загинув у Варві!» — у розпачі подумав Лесь, зрозумівши, що Олеся йому не пробачила. Він не сумнівався, що Катерина віддала їй листа, але не міг уторопати, чому дівчина йому не відповіла. А потім розлютився: «Та як вона могла мені не пробачити, коли я так упадав за нею?! Та що вона собі міркує? Чи й не краля! А ну її к грецям! Такого цвіту по всьому світу! Обійдуся без неї!» — думав він, страждаючи від ураженої гордині.

Згодом Гуляницький отримав наказ стати в Конотопі, який був прикордонною фортецею, — вочевидь, Виговський не довіряв укладеному перемир'ю. І Лесь, діставши благословення від дядечка, поїхав разом зі своїм патроном.

Розділ III

Переваги шлюбу зі зрілим чоловіком

Що я тебе кохаю, у тім гріха не бачу. Про це з невігласами я й слів дарма не трачу. Адже кохання мед лікує тільки мужніх, І шкодить тим, хто має іншу вдачу.

Омар Хайям

Звістка, що осавула Висоцький одружується з власною служницею, викликала серед черкаських обивателів чималий подив. Якби раптом з'явилися ляхи чи москалі з пушками й почали гатити по місту, то й тоді черкаські здивувалися б менше. Годі й говорити, що в родині самого Михайла панував не менший подив і навіть розгубленість — Настя та Андрій не знали, як тепер поводитися. Осуджувати батька чи ні? А як триматися з майбутньою мачухою, яка нещодавно прислужувала їм обом? Урешті-решт обоє вирішили мовчати. Андрусеві Олеся завжди подобалася, бо часто покривала перед татом його пустоці. А Настя усвідомила, що не в праві вказувати батькові, тим паче, що невдовзі сама заміж піде. Мабуть, піде, якщо її Семен зважиться сватів прислати! А Горпина взагалі злякалася, згадавши всі заподіяні Олесі кривди: тепер вона, ставши пані, неодмінно з нею розрахується. Тому поводитися так сумирно, що хоч за пазуху клади.

Сам Михайло, звичайно, розумів, що його шлюб викликав загальний осуд, але йому було однаково. Він почувався занадто щасливим для таких дрібничок — здійснюється його мрія, і в нього немов крила за плечима вирости. Єдине, що його турбувало, це втручання Катерини — а чи не розповідь вона Олесі про листа від Леська? Але жінка мовчала, усіляко уникаючи зустрічей і з ним, і з Олесею.

Відколи звістка про її весілля набула розголосу, Олеся почала помічати, що люди на неї косо дивляться. Хоча Михайло заради

пристойності переселив її до своєї знайомої, варто було дівчині пройти містом, як усі, кому не ліньки, проводжали її осудливими поглядами. А деякі жіночки, вельми виховані та побожні, навіть дозволяли собі відпускати на адресу Олесі не зовсім пристойні зауваження, при цьому клопоталися, щоб вона їх неодмінно почула. Обурення поважного жіноцтва зрозуміти не складно: явилось казна-звідки якесь дівча та звабило порядного чоловіка, який занадто благородний, щоб не одружитися з нею після такої хиби. Олеся вдавала, що не помічає цього цькування — з деякого часу їй стало байдуже на суспільну думку. У її душі ніби все пішло прахом — залишилися тільки гнів на Леся та бажання самоствердитися.

Напередодні весілля до Олесі за звичаєм прийшли дівчата розплести косу. Настя, звичайно ж, допомагала, але відчувала ніяковість. Треба ж таке — вона з майбутньою мачухою на гульки бігала! Це усвідомлювали й інші дівчата, тому ховали посмішки. Несподівано Настя прошепотіла Олесі у вухо:

— Слухай, а як мені тебе називати від завтра?

Олеся з нерозумінням подивилася на неї та буркнула:

— Як сама забажаєш.

— Тоді я не буду називати тебе матір'ю чи мачухою. Мені якось ніяково.

— Я вже сказала, що мені байдуже, — відрізала Олеся. — Ліпше йдіть. Косу ви вже розплели.

Дівчата з полегшенням зітхнули та швиденько попрощались, кваплячись піти. Проте Настя затрималася.

— Знаєш, Олесю, я не хочу, щоб між нами були якісь недомовки, тому скажу відверто: мені не подобається цей шлюб. Занадто спритно ти все влаштувала! З'явилася така смирененька та нещасна. На Леська так чіплялася, що він змушений був утекти від тебе, а виявляється, ти ще й на батька мого оком накинула, побачивши, що небідний вдівець! Спритно ти погнала за двома зайцями — одного все-таки вхопила! Проте я не можу вказувати татові. Я лише сподіваюся, що після весілля ти триматимешся так само, як і раніше, — скромно й доброзичливо.

Від цих слів Олеся затремтіла, бо Настя, бездумно повторюючи брудні плітки, боляче вдарила по живій рані.

— Я теж сподіваюся, що ти залишишся такою самою приязною до мене, якою була, — у тон їй промовила Олеся, а потім ущипливо

додала: — І не забувай, що ролі в нас тепер помінялися. До речі, коли тебе Семен сватати збирається? Дивись, Настуню, щоб мені на твоєму весіллі не довелося пити горілку з дірявого кухля[8]! А тепер залиш мене саму!

Від цього морального плювка Настя запаленіла й швидко вискочила з кімнати. А Олеся гірко заплакала. «Чого всі такі злі? Хто вони такі, щоб зневажати мене? Я теж така сама людина, як і вони!» — схлипуючи, думала дівчина. Знову згадався Лесь. Згадалося, як він колись заступився за неї. Як сказав: «Моя хистка лілеє, ніколи не дозволяй себе ображати». А потім сам скривдив її. Від цього ще рясніше потекли сльози, а в душі ще дужче сколихнулася лють на весь світ. І нещасна Олеся, витираючи сльози, прошепотіла: «Більше ніколи мене ніхто не скривдить! Жодна людина! Богом присягаюся, що більше ніколи цього не допущу!»

Наступного ранку Олеся, вдягнена в сукню з дорогого кармазину, багато прикрашену шиттям із золотих шнурів і тасьми, подаровану до весілля Михайлом, та у вінок із тканинних квітів, — у листопаді живих не знайдеш, — чекала Левуся. Адже за звичаєм саме він мав вести її до церкви як єдиний родич чоловічої статі.

Левко був не в захваті від цього весілля. Кмітливий хлопчик розумів, що Олеся йде за нелюба, щоб поліпшити їм обом життя, і йому було до сліз її шкода. Але він нічого не міг змінити. І хай там як, але це буде ліпшим для сестри — кращого нареченого, ніж Михайло, Олесі все одно не знайти, бо нікому не потрібна вродлива, але бідна дружина. Лесь он як за нею упадав, проте змушений був покинути її — Левко по-своєму виправдав від'їзд свого дорослого приятеля. Тому він з важким серцем, проте з урочистим виглядом повів свою красуню-сестру в церкву.

Для Олесі мов у напівсні пройшли і вінчання, і саме весілля, на яке зійшлося чимало гостей: хто ж відмовиться смачненько поїсти, випити, та ще й при цьому розважитися? І тому весілля вийшло напрочуд веселим і невимушеним. Фена теж з'явилася, проте люди подивилися на це крізь пальці. Отямилася Олеся тільки тоді, коли жінки відвели її в комору, де, переодягнувши в нову сорочку, залишили саму. «Ой, і що ж мені тепер робити?!» — думала дівчина, нарешті усвідомивши, що через свої мстиві мотиви не врахувала цю інтимну грань шлюбу.

Вона так і стояла посеред комори, час від часу скоса позираючи на постіль, за звичаєм намощену із соломи та зі снопом жита замість подушок, застелену білими простирадлами, коли увійшов Михайло. Олеся подивилася на нього та швидко опустила очі, повернувшись спиною й відчуваючи, що червоніє. Та так червоніє, що аж щоки запекли.

Михайло окинув жадібним поглядом постать дружини, швидко роздягнувся та підійшов до неї ззаду. Обняв, обережно прибрав волосся й почав цілувати її шию. Ковзнув губами до плеча, стягнувши з нього сорочку. Торкнувся долонею щоки Олесі, повертаючи її обличчям до себе.

Олеся міцно заплющила очі, щосили стримуючи себе, щоб не вирватися. «Кохана, подивися на мене!» — прошепотів Михайло. І, коли Олеся розплющила очі, поцілував. Спочатку ніжно, а потім більш палко та владно, м'яко вклав її в ліжко і, лягаючи поруч, задер сорочку та ковзнув долонею по внутрішній частині її стегна.

— Ні! — скрикнула Олеся та викрутилася з його обіймів, тому що Михайло торкнувся найпотаємнішої частини її тіла. — Ні, не треба! Не хочу! — і, схопившись, кинулася до дверей.

Михайло спіймав її, затиснув рота, потягнув назад, не зважаючи, що вона виривається. Усівся на ліжко, силою посадивши її собі на коліна та міцно притискаючи до себе. Неголосно промовив: «Олесю, не брикайся! Ну, тихіше! Бо тебе весь дім почує. Навіщо тобі це?!» Михайла охопила образа від того, що він гидкий їй. Від цього з'явилося бажання зламати її, змусити підкоритися йому.

Олеся завмерла, усвідомлюючи, що його правда. Дійсно, дурня — тікати від власного чоловіка. Від цього всього їй стало невимовно прикро, соромно та гидко. «Олесю, я ж твій чоловік, — м'яко наголосив Михайло, — а ти моя дружина. Я не хочу примушувати тебе, але не відмовляй мені в любові. Я дуже сильно бажаю тебе, а кохаю ще сильніше. Подивися на мене!»

Олеся повернулася до Михайла — у слабкому світлі свічки було погано видно його очі, але вона шкірою відчула його погляд. О, як багато може зробити лише один погляд! У ньому не було хіті, тільки щире кохання. І Олеся усвідомила: вона сама обрала Михайла та присяглася перед святими іконами пройти свій земний шлях з ним, тому не в праві його відштовхувати. Він же прийняв її у своє життя

такою, якою вона є, — з усіма вадами й перевагами! Тому вона пересилила себе, несміливо обняла чоловіка та соромливо торкнулася його губ своїми. Але ці несміливі пестощі роздмухали в Михайлові справжній вогонь — він швидко стягнув з Олесі сорочку та повалив на ліжко, нетерпляче ковзнув руками по її тілі, відчуваючи, яке воно пружне і яка шовковиста її шкіра, із задоволенням відчуваючи, що вона підкорюється йому...

Згодом, коли втомлена Олеся міцно спала, Михайло у світлі недогарку переможно дивився на її обличчя й не міг надивитися, почувачись безмежно щасливим. «Дурні ті, хто вважає, що щастя не купиш за гроші. Я ось купив!» — думав він.

Перші тижні заміжжя Олеся жахливо ніяковіла від свого нового стану. Ні, Михайло не був з нею суворим, швидше навпаки — лагідним. Але Олеся все одно губилася перед ним. А щовечора залишаючись із чоловіком удвох в опочивальні, відчувала пекучий сором, бо виконання подружнього обов'язку приносило неабияке задоволення. Мимоволі молода жінка порівнювала Михайла з Лесем. Лесь був палкий, завзятий у любовоцях, навіть владний, такий, що йому несила було відмовити. А Михайло створював ілюзію ненав'язливості та невимогливості, проте підступно та вміло розпалював у ній шалену пристрасть. Ця обставина мучила Олеся — у її душі жевріло кохання до Леся, і вона вважала, що в обіймах Михайла зраджує ці залишки свого нещасного почуття. Зраджує й нищить усе те, від чого душа палала, а життя вирувало, наче у водограї.

Михайло не здогадувався про душевні страждання Олесі. Він отримав те, що хотів, — жадану жінку. І почувачись безмежно щасливим, наче знову повернувся в безтурботну, сповнену красивих мрій і сміливих надій юність. Проте, маючи за плечима досвід першого шлюбу та врахувавши попередні промахи, Михайло хотів, щоб у другому все було інакше, набагато краще. І він прагнув так підкорити Олеся, щоб вона й життя свого не уявляла без нього. Він бачив її боязкість — вона не вимагала від нього ані подарунків, ані особливої поваги чи послуху, як робила покійна дружина майже з перших днів шлюбу. Навпаки, Олеся соромилася навіть розпоряджатися по господарству на свій розсуд, постійно питаючись дозволу або думки чоловіка. А ще в красивих очах Олесі Михайло читав безмежну вдячність за те, що він прийняв у свою родину Левка. Однак,

незважаючи на це, Михайлові все одно хотілося виліпити дружину за своїм смаком, мов Пігмаліон — Галатею, виховати її, наче нетямущу дівчинку. Він так і називав її: «Дівчинко моя».

Олеся не усвідомлювала чоловікового виховання — занадто багато горя й страждань їй довелося винести за останній час, тому в неї не було сил осмислити це.

Одного дня Олеся переклала Михайлові речі у великій скрині в їхній спальні. І знайшла маленьку скриньочку, майстерно прикрашену різьбленням, наче мереживом, і не змогла не взяти її до рук. Скриньочка виявилася не замкненою, і, відкривши її, молода жінка побачила коралі. Та такі гарні! Не червоні, а ніжно-рожеві, з маленькими перлинками розміром з горошину, нанизані через проміжок у кілька коралових намистин овальної форми. І вся ця краса складалася з п'яти низок, розташованих одна за одною на невеличкій відстані: найкоротша мала щільно прилягати до шиї, а найдовша спускалася до грудей. «Це він для мене їх купив! Господи, який же він милий!» — зраділа Олеся. Дійсно, Михайлові не можна було дорікнути в скупості — ще напередодні весілля він дав Олесі кругленьку суму на придбання одягу, який личить заміжній жінці. Тоді Олесі було невимовно соромно — це був зайвий натяк, що її купують з потрухами. Однак вона не стала розмінюватися на дрібниці та з користю використала отримані гроші. Але це намисто... О, це наче цілющий бальзам на вражене почуття власної гідності! Молода жінка вертіла його в руках, милуючись кольором коралів. І, не втримавшись, зняла скромне намисто, яке носила ще дівчиною, наділа нове та подивилася на себе в ручне люстерко. Намисто виявилось їй до лиця, і Олеся задоволено крутилася перед дзеркалом, уявляючи, як їй заздритимуть усі жінки через такі коралі.

— Ану негайно зніми! — пролунало позаду.

Олеся озирнулася — на порозі кімнати стояв розсерджений Михайло.

— А хіба це не для мене? — здивовано запитала вона.

— Ні! Не для тебе! Швидко знімай і поклади на місце. І більше ніколи не смій чіпати! — гнівно промовив він.

Спочатку Олеся відчула сором за свою поведінку. Але потім її охопила лютя: урешті-решт, вона його дружина й має право знати, чого

не можна чіпати цих коралів. І взагалі навіщо так гнівно з нею говорити, коли можна спокійно пояснити?

— Чиї це коралі? Для кого ти їх приховав? Для Насті? — запитала Олеся таким владним тоном, що Михайло мимоволі підкорився та відповів:

— Ні, не для неї. Поклади їх туди, де взяла!

— Ні, не покладу! Вони мені личать! І я хочу ці коралі! — відрізала Олеся, повернулася до нього спиною та почала знову роздивлятися себе в дзеркало. І тут у голові майнула дурна думка: «Якщо не дочці й не мені, то кому? Чому він не каже? Може, у нього ще й коханка є? Дійсно, чому ще такий молодий чоловік стільки років жив без дружини? У нього точно є коханка! Господи Боже! Оце я вскочила в халепу!» Від цієї надуманої дурні миттєво спалахнула образа, і Олеся нахабно заявила:

— Я твоя дружина й маю право брати те, що подобається мені, а своїй коханці придбаєш нові!

— Якій коханці? Ти що верзеш? — обурився Михайло, а потім аж скипів від гніву: — Та як ти смієш так зі мною говорити, дурне дівчисько?! Негайно зніми їх! Я наказую тобі!

— Наказуєш мені? — прошипіла Олеся, оскаженівши від цих слів, та так люто поглянула на чоловіка, що він відсахнувся. — Отже, дурне дівчисько?! І ти наказуєш мені, наче я досі твоя наймичка? О, як же дешево коштують твої обіцянки, пане Висоцький! Та вдався ти цими коралями! — і, знявши намисто, жбурнула його під ноги Михайлові та, із силою відіпхнувши його з дверного отвору, вискочила зі спальні.

Вилетівши з хати, розлючена Олеся попрямувала до кухні.

— Горпино! — крикнула вона з порога. — Ти бачила в скрині пана рожеві коралі? Чиї це?

— Ой, краще не чіпай їх, пані! — порадила Горпина. — Пан нікому не дозволяє їх чіпати! Навіть панночці, хоча вона має повне право їх носити. Ці коралі належали покійній пані Ганні. Але коли пані померла, то пан сховав намисто й береже, наче якусь святиню, — та вкрадливо запитала, помітивши, як хазяйка зблідла від цих слів: — А навіщо ти питаєш?

— А воно тобі треба? Іди у своє! — гримнула Олеся та вилетіла з кухні.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ